

Revisiting the Ideals of Justice and Legalism in the Thought of Nazem al-Islam Kermani

Mohsen Parvish¹

1. Assistant Professor, Department of History, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran. (Corresponding Author). Email: mohsen.parvish@uma.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 10 July 2025

Received in revised form: 23 October 2025

Accepted: 6 November 2025

Published online: 26 February 2026

Keywords:

Constitutional Revolution,
Tarikh-e Bidari-ye Iraniyan,
Nazem al-Islam Kermani.,
Justice-Seekin,
Legalism.

ABSTRACT

The Iranian Constitutional Revolution was not only a fundamental transformation in the political and social history of modern Iran but also a profound reflection of two popular ideals: justice-seeking and legalism. Employing a qualitative thematic analysis methodology, this study examines how these two concepts are interpreted and reflected in Nazem al-Islam Kermani's work, *Tarikh-e Bidari-ye Iraniyan (The History of the Awakening of Iranians)*. The research data were collected and extracted through careful and systematic reading of the aforementioned text. Findings indicate that Nazem al-Islam viewed justice-seeking not merely as the driving force behind the Constitutional Movement and a natural reaction against Qajar tyranny, but as a comprehensive societal demand. Conversely, he presented legalism as the essential framework for achieving sustainable justice and establishing a modern political system grounded in national sovereignty. His perspective was shaped by his intellectual background particularly his religious beliefs and lived experiences of the Constitutional events leading him to legitimize these principles not solely from a political standpoint but also within ethical and Islamic jurisprudential frameworks. A comparison of Nazem al-Islam's thought with that of his contemporaries reveals that, while sharing common overarching ideals, he adopted a distinctive approach characterized by a synthesis of modern rationality and a strong emphasis on the people as the primary agents of change. By focusing on Nazem al-Islam's narrative, this study demonstrates how justice-seeking and legalism emerged as central pillars of his intellectual framework in analyzing the Constitutional Revolution and how his ideas occupied a unique position compared to other contemporary intellectual currents.

How to Cite: Parvish, M. (2026). Rereading the ideals of justice and legalism in the thought of Nazim-ol-Islam Kermani. *Social Theories of Muslim Thinkers*, Article in Press. doi: 10.22059/jstmt.2025.398311.1803

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.398311.1803>

Introduction

The Iranian Constitutional Revolution was not merely a foundational transformation in the political and social history of modern Iran but also a profound manifestation of two central popular ideals: justice-seeking and legalism. These concepts played a pivotal role in shaping the cultural and political identity of the Constitutional Movement and became the cornerstones of its vision for a new political order. Nazem al-Islam Kermani, not only an eyewitness but also an active participant in this movement and one of its earliest historians, meticulously documented the events, documents, and discourses of the era in his seminal work *Tarikh-e Bidari-ye Iraniyan (The History of the Awakening of Iranians)*. Within this text, he articulates his distinctive interpretation of justice and law as fundamental principles of the revolution. This article addresses three key questions: How does Nazem al-Islam define and reflect the concepts of justice-seeking and legalism in his narrative? In what ways do these ideals manifest in his portrayal of key figures, events, and transformations of the Constitutional era? And how do his views on justice and law compare with those of his contemporaries? By employing qualitative thematic analysis through systematic line-by-line reading, open and axial coding, and comparative contextualization this study reveals that Nazem al-Islam presents justice not only as a religious duty and a reaction to Qajar tyranny but as a comprehensive societal demand, while framing legalism as the indispensable institutional framework for achieving sustainable justice and establishing a modern, nationally sovereign political system. His thought, shaped by religious conviction and lived revolutionary experience, uniquely synthesizes Islamic ethics, modern rationality, and a deep faith in the people as the agents of historical change.

Materials & Methodology

This study adopts a qualitative research design grounded in thematic analysis to investigate the articulation and interplay of justice-seeking and legalism in the thought of Nazem al-Islam Kermani, as expressed in his primary historical work, *Tarikh-e Bidari-ye Iraniyan (The History of the Awakening of Iranians)*. The main source of data is the complete Persian text of this chronicle. Given Nazem al-Islam's role as both an active participant in and meticulous chronicler of the Constitutional Revolution, his text serves as a rich, first-hand repository of events, discourses, documents (including telegrams, royal decrees, fatwas, letters, and proclamations), and personal interpretations from the period.

Discussion & Conclusion

This study demonstrates that Nazem al-Islam Kermani's interpretation of the Iranian Constitutional Revolution is fundamentally structured around two interdependent ideals: justice-seeking ('adālat-khāhi) and legalism (qānūngarāyi). Far from treating these as abstract or merely political concepts, Nazem al-Islam embeds them within a dynamic, morally charged, and historically grounded framework that reflects both the urgency of his era and the depth of his intellectual synthesis. His narrative reveals justice not as a passive virtue but as an active, collective demand a response to systemic oppression under the Qajars and, more profoundly, a divine imperative rooted in and jurisprudential tradition. Simultaneously, he positions legalism not as a technical or procedural formality, but as the essential architecture through which justice becomes durable, institutionalized, and universally applicable.

Crucially, Nazem al-Islam elevates the people from passive subjects to active agents of history. His portrayal of the Constitutional Movement is not centered on elite negotiations or clerical decrees alone, but on the awakening, mobilization, and moral resolve of ordinary Iranians. In his view, law gains its authority not merely from its content or divine origin, but from its embodiment of national will and its capacity to protect human dignity. This perspective is vividly illustrated in his condemnation of Muhammad 'Ali Shah's bombardment of the Majlis—an act he interprets not just as a political coup, but as a sacrilegious violation of the social covenant between ruler and ruled. For Nazem al-Islam, the Majlis symbolizes the institutional crystallization of popular sovereignty and legal order; its destruction signifies the collapse of justice itself.

In conclusion, Nazem al-Islam Kermani emerges not merely as a chronicler but as a distinctive political theorist of the Constitutional era. His synthesis of religious ethics, popular agency, and modern legal consciousness offers a nuanced and indigenous articulation of constitutional ideals that resists reduction to either Western liberalism or clerical

authoritarianism. By centering justice and law as twin pillars of national revival, and by grounding them in both divine mandate and popular will, he constructs a vision of political order that is at once deeply Islamic and profoundly modern. This study thus affirms the enduring relevance of Nazem al-Islam's thought for understanding the ideological complexity of the Iranian Constitutional Revolution and for reimagining the relationship between faith, law, and democracy in Muslim-majority societies

Author Contributions: The author solely conducted all aspects of the research and manuscript preparation.

Funding: This research received no external funding

Ethical Considerations: The author avoided data fabrication, falsification, and plagiarism, and any form of misconduct.

Data Availability Statement: Not applicable.

Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The author declares no conflict of interest

References

- Abrahamian, Ervand. (1998). *Iran Between Two Revolutions*. Translated by Ahmad Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fattahi. Tehran: Nashr-e Ney. [in Persian]
- Adamiyat, Fereydu. (2006). *The Idea of Progress and the Rule of Law in the Era of Sepahsalar*. Tehran: Khwarazmi. [in Persian]
- Attiyeh, Hooshang. (2001). *Contemporary Iranian Scholars*, vol. 4. Tehran: Farhang-e Mo'āser. [in Persian]
- Aryapur, Yahya. (1993). *From Saba to Nima*, 4th ed. Tehran: Zavvār. [in Persian]
- Bastani Parizi, Mohammad Ebrahim. (1971). "A Letter from Paris." *Sokhan*, no. 240. [in Persian]
- Browne, Edward G. (2001). *The Persian Revolution of 1905–1909*. Translated by Cyrus Saadoudian. Tehran: Kavir. [in Persian]
- Churchill, George P. (1990). *Biographical Dictionary of the Qajar Period*. Translated by Gholamhossein Mirza Saleh. Tehran: Nashr-e Zarrin. [in Persian]
- Dawlatābādī, Yahya. (1992). *Hayat-e Yahya (The Life of Yahya)*. Tehran: Attar. [in Persian]
- Ha'iri, Abdul-Hadi. (1982). *Shi'ism and Constitutionalism in Iran and the Role of Iranians Residing in Iraq*. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Kasravi, Ahmad. (2001). *History of the Iranian Constitutional Revolution*, 9th ed. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Malekzādeh, Mehdi. (2004). *History of the Iranian Constitutional Revolution*, 4th ed. Tehran: Enteshārāt-e Elmi. [in Persian]
- Malkom Khan, Mirza. (1976). *Qānūn Newspaper*. Edited by Homa Nāteq. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Mustashar al-Dawla, Mirza Yusuf Khan. (2007). *Yek Kalameh*. Edited by Dowlat Alireza Shahi. Tehran: Enteshārāt-e Bāl. [in Persian]
- Nā'ini, Mohammad Hossein. (1948). *Tanbih al-Ummah wa Tanzih al-Millah*. Tehran. [in Persian]
- Nāzem al-Eslām Kermāni, Mohammad ibn Ali. (2005). *Tārikh-e Bidāri-ye Irāniyān*, vol. 1. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Najmi, Shams al-Din. (n.d.). *Chronological History of Kerman*, vol. 1. Kerman: Markaz-e Kermanshāsi. [in Persian]
- Nawā'i, Abdulhossein. (1999). *A Historical Reading in the Persian Language*. Tehran: SAMT. [in Persian]
- Ra'in, Esma'il. (n.d.). *Secret Societies in the Constitutional Revolution*. Tehran: Javidan. [in Persian]
- Rashdiyya, Shams al-Din. (1983). *Sawāneh-e 'Omr (Memoirs of a Lifetime)*. Tehran: Nashr-e Tārikh-e Irān. [in Persian]
- Sepahr, Abd al-Hossein. (2007). *Mer'āt al-Vaqāye'-ye Mozaffari*, vol. 2. Tehran: Miras-e Maktoob Research Center. [in Persian]
- 'Ayn al-Saltaneh, Qahraman Mirza. (1998). *Ruznāmeḥ-ye Khāterāt (Diary of Memoirs)*. Edited by

Masoud Salvar and Iraj Afshar. Tehran: Asātir. [in Persian]

Thiqat al-Islam Tabrizi, Ali ibn Musa. (1976). *Collected Writings of Thiqat al-Islam, the Martyr of Tabriz.*

Tehran: Anjoman-e Asar-e Melli. [in Persian]

مقاله آماده انتشار

بازخوانی آرمان‌های عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی در اندیشه ناظم‌الاسلام کرمانی

محسن پرویش^۱

۱. استادیار گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: mohsen.parvish@uma.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۵

تاریخ انتشار برخط:

۱۴۰۴/۱۲/۰۷

کلیدواژه‌ها:

انقلاب مشروطه، تاریخ بیداری
ایرانیان، ناظم‌الاسلام کرمانی،
عدالت‌خواهی، قانون‌گرایی.

انقلاب مشروطه ایران نه تنها تحولی بنیادین در تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران معاصر بود، بلکه بازتابی عمیق از دو آرمان مردمی عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی است. این پژوهش با به‌کارگیری روش تحلیل مضمون کیفی به بررسی نحوه تفسیر و بازتاب این دو مفهوم در اثر «تاریخ بیداری ایرانیان» ناظم‌الاسلام کرمانی می‌پردازد. داده‌های پژوهش از طریق خوانش دقیق و نظام‌مند متن مذکور گردآوری و استخراج شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهند که ناظم‌الاسلام عدالت‌خواهی را نه تنها به عنوان موتور محرکه نهضت مشروطه و واکنشی طبیعی به ظلم قاجاری می‌دانست، بلکه آن را مطالبه‌ای فراگیر اجتماعی می‌پنداشت. در مقابل قانون‌گرایی را به عنوان چارچوب ضروری برای تحقق پایدار عدالت و تأسیس نظام سیاسی مدرن مبتنی بر حاکمیت ملی معرفی کرده است. نگرش او تحت تأثیر پیش‌زمینه‌های فکری به‌ویژه اعتقادات دینی و تجربه زیسته از وقایع مشروطه شکل گرفته و این امر سبب شده تا او این اصول را نه صرفاً از منظر سیاسی، بلکه در چارچوبی اخلاقی و شرعی نیز مشروعیت‌بخشی کند. مقایسه اندیشه ناظم‌الاسلام با متفکران هم‌عصر خود نشان می‌دهد که او در عین اشتراک در آرمان‌های کلی رویکردی منحصر به فرد داشت که در آن تلفیق عقلانیت مدرن و تأکید بر نقش مردم به‌عنوان عامل تغییر برجسته است. این پژوهش با تمرکز بر روایت ناظم‌الاسلام نشان می‌دهد که چگونه عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی به عنوان ستون‌های اصلی اندیشه او در تحلیل انقلاب مشروطه در متونش تجلی یافته‌اند و چگونه این اندیشه‌ها در مقایسه با دیگر رویکردهای عصر خود جایگاهی متمایز دارند.

استناد: پرویش، محسن. (۱۴۰۴). بازخوانی آرمان‌های عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی در اندیشه ناظم‌الاسلام کرمانی. *نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان*. مقاله آماده انتشار. doi: 10.22059/jstmt.2025.398311.1803

© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.398311.1803>

۱. مقدمه و بیان مسئله

انقلاب مشروطه ایران نه تنها یک تحول بنیادین در تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران معاصر محسوب می‌شود بلکه انعکاسی عمیق از دو آرمان محوری عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی است. این دو مفهوم فراتر از شعارهای سیاسی، به‌عنوان هسته ایدئولوژیک نهضت مشروطه عمل کردند و نقشی تعیین‌کننده در شکل‌گیری هویت فرهنگی، اخلاقی و سیاسی آن دوران ایفا نمودند. در میان گفتمان‌های متنوع عصر ناظم‌الاسلام کرمانی به‌عنوان یکی از شاهدان عینی، فعالان میدانی و نخستین تاریخ‌نگاران دوره جایگاهی ویژه دارد؛ چرا که اثرش تاریخ بیداری ایرانیان نه تنها گنجینه‌ای از اسناد، وقایع و گفتمان‌های زملنه است بلکه بازتابی از نظام اندیشه‌ای یک روشنفکر درون‌گیر عصر مشروطه محسوب می‌شود که در آن عدالت و قانون به‌مثابه دو بال یک پرنده برای نجات ملت از ظلم و فساد تصویر شده‌اند. این پژوهش از این جهت حائز اهمیت است که در حالی بسیاری از مطالعات پیشین بر جنبه‌های وقایع‌نگارانه، اسنادی یا کلان‌ساختاری تاریخ بیداری ایرانیان تمرکز کرده‌اند، کمتر به تحلیل عمیق چگونگی بازتاب دو آرمان بنیادین عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی در گفتمان ناظم‌الاسلام پرداخته شده است. با توجه به اینکه این دو مفهوم هسته ایدئولوژیک جنبش مشروطه را تشکیل می‌دادند بررسی نحوه تفسیر، تلفیق و مشروعیت‌بخشی به آن‌ها در متون یکی از مهم‌ترین شاهدان داخلی عصر جایگاه منحصر به فرد اندیشه او در میان جریان‌های فکری رقیب دوره مشروطه رو نشان می‌دهد. علاوه بر این ناظم‌الاسلام کرمانی در روایت خود عدالت را نه صرفاً به‌عنوان یک امر دینی یا واکنشی عاطفی به ظلم، بلکه به‌مثابه یک مطالبه ساختاری و جامع اجتماعی مطرح می‌سازد؛ در حالی که قانون‌گرایی را چارچوبی ضروری برای تحقق پایدار آن عدالت و همچنین پایه‌ای برای بازسازی حاکمیت ملی، امنیت اقتصادی و کرامت شهروندی می‌داند. او در متن خود ضمن واکاوی رخدادهای نظر شخصی خود را نسبت به اصول بنیادین مشروطه به ویژه عدالت و قانون برجسته می‌کند.

۲. اهداف و پرسش‌های پژوهش

اهداف اصلی این پژوهش بازخوانی و تحلیل چگونگی تعریف، بازتاب و تلفیق دو آرمان محوری عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی در اندیشه ناظم‌الاسلام کرمانی، به‌ویژه در اثر مهم وی تاریخ بیداری ایرانیان است. این هدف کلی در پاسخ به سه پرسش اساسی شکل می‌گیرد: اول ناظم‌الاسلام کرمانی چگونه مفاهیم عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی را در تاریخ بیداری ایرانیان تعریف و بازتاب می‌دهد؟ دوم، چگونه این مفاهیم در روایت او از شخصیت‌ها، حوادث و تحولات کلیدی مشروطه تجلی یافته‌اند؟ و سوم اندیشه ناظم‌الاسلام در مورد عدالت و قانون چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی با اندیشه متفکران هم‌عصرش دارد؟

۳. پیشینه پژوهش

در زمینه تاریخ‌نگاری انقلاب مشروطه و به‌ویژه «تاریخ بیداری ایرانیان» ناظم‌الاسلام کرمانی، پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است که هر یک از ابعاد گوناگون به اهمیت این اثر پرداخته‌اند. این مطالعات عموماً بر جامعیت و اعتبار این کتاب به‌عنوان یک منبع دست اول و روایت شاهد عینی تأکید دارند؛ چنان که سهیلا نعیمی (۱۳۹۹) در پژوهش خود، «تاریخ بیداری ایرانیان» را به دلیل شیوه روزشمار حضور نویسنده در متن حوادث و بهره‌گیری گسترده از اسناد دولتی، نامه‌ها، تلگراف‌ها و فتواها اثری مهم در شناخت مشروطیت و گامی در سیر تاریخ‌نگاری نوین ایران می‌داند (نعیمی، ۱۳۹۹). غلامرضا وفایی مهر و همکارانش در مقالاتی به تحلیل اندیشه و تاریخ‌نگاری ناظم‌الاسلام پرداخته‌اند. وی در مقاله‌ای با عنوان «بینش اجتماعی ناظم‌الاسلام کرمانی و جایگاه مردم در تاریخ‌نگاری مشروطه» (وفایی مهر، ۱۴۰۲) نشان می‌دهد که ناظم‌الاسلام با محور قرار دادن مردم و توده‌ها در روایت خود تاریخ‌نگاری را از حالت درباری و نخبگان محور خارج کرده و آن را به سمت تاریخ‌نگاری اجتماعی سوق داده است. همچنین مقالاتی چون اثر هادی بیاتی و علی اصغر رجبی (۱۳۹۲)، «تاریخ بیداری ایرانیان» را متمایز از آثار تألیفی پیش از مشروطه دانسته و ویژگی‌هایی چون موضوع محور بودن و تلاش برای ریشه‌یابی وقایع را برای آن برمی‌شمردند (بیاتی و رجبی، ۱۳۹۲). با این حال برخی از این پژوهش‌ها

نظیر نقد تبارکی و پرویش (۱۳۹۱) در عین اذعان به اهمیت اسناد و توجه ناظم‌الاسلام به زندگی آحاد مردم فقدان آشنایی کامل وی با روش‌های نوین تاریخ‌نویسی و قرار گرفتن بیش از حد در متن حوادث را مانعی برای درک عمیق‌تر او از کلیت و علل بنیادین مسائل انقلاب دانسته‌اند (تبارکی و پرویش، ۱۳۹۱).

چند پایان‌نامه با موضوع ناظم‌الاسلام موجود است که هر یک به ابعادی از زندگانی ناظم‌الاسلام کرمانی می‌پردازد. محمد چراغی (۱۴۰۲) در پایان‌نامه بررسی اندیشه سیاسی ناظم‌الاسلام کرمانی در پیوند با تحولات سیاسی جامعه ایران عصر قاجار نتیجه می‌گیرد که ناظم‌الاسلام تحت تأثیر اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی و همفکری با روحانیون ترقی‌خواهی مانند سید محمد طباطبایی، به چهره‌ای پیشرو در نقد ساختار سیاسی قاجار و تبلیغ مشروطیت تبدیل شد. محمد رضا اسمعیلی (۱۴۰۱) نیز در پایان‌نامه خود نشان می‌دهد که از دید ناظم‌الاسلام حکمران موظف به رفاه عمومی، آموزش، مشورت با مردم و حفظ آزادی‌های اساسی بود در حالی که مردم نیز می‌بایست با وفاداری به نظام قانونی، مشارکت فعال و ارائه مشورت خیرخواهانه در شکل‌گیری جامعه‌ای متعادل و پیشرو سهیم شوند. تمایز مقاله حاضر دقیقاً در این نکته است که برخلاف تمرکز اغلب آثار پیشین بر وقایع‌نگاری صرف، جامعیت اسنادی یا بینش‌های کلی اجتماعی مؤلف به تحلیل عمیق و اختصاصی نگرش ناظم‌الاسلام کرمانی به دو آرمان محوری عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی می‌پردازد و آن را در مقایسه با اندیشه‌های معاصرانش قرار می‌دهد تا نوآوری و تمایز اندیشه‌ای او در بستر فکری عصر خود مشخص شود.

۴. روش پژوهش

این پژوهش با استفاده از روش تحلیل مضمون کیفی انجام شده است. تحلیل مضمون یکی از روش‌های پرکاربرد در پژوهش‌های کیفی است که به شناسایی، تحلیل و گزارش مضامین در داده‌های متنی می‌پردازد. در این روش متن تاریخ‌بیداری ایرانیان به صورت نظام‌مند و خط به خط خوانده شده و با استفاده از کدگذاری باز واحدهای معنایی مرتبط با عدالت و قانون استخراج شده‌اند. در مرحله بعد با کدگذاری محوری کدهای اولیه در قالب مقوله‌های بالاتر دسته‌بندی شدند. در نهایت مضامین اصلی و زیرمضامین مرتبط با عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی شناسایی و تحلیل شدند. در گام نهایی این مضامین با اندیشه‌های متفکران هم‌عصر ناظم‌الاسلام مقایسه شدند تا تفاوت‌ها و شباهت‌های اندیشه‌ای وی در بستر فکری عصر خود مشخص شود.

۵. یافته‌های پژوهش

۱-۵. ناظم‌الاسلام کرمانی و تاریخ‌بیداری ایرانیان

ناظم‌الاسلام کرمانی (متولد ۱۲۸۰ قمری در کرمان) از شاخص‌ترین وقایع‌نگاران و شاهدان عینی انقلاب مشروطه با گرایش به اندیشه‌های اصلاح‌طلبانه تحت تأثیر معاشرت با میرزا آقاخان کرمانی و همنشینی با مجتهدان مخالف استبداد در تهران شکل گرفت (نوابی، ۱۳۷۸: ۲۷۳). ورود او به فضای فکری تهران هم‌زمان با جنبش تنباکو بود و با آشنایی با سید محمد طباطبایی که از منظر او متفکری آزاداندیش و محوری در جریان مشروطه بود نقش محوری در شکل‌گیری نگاهش به قانون‌گرایی و آگاهی‌بخشی مردم پیدا کرد (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۱۵-۱۹). حضور فعال او در انجمن‌های مخفی پیش از مشروطه مطالعه منابعی مانند «سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ» و «حبل‌المتین» و تأکید بر آموزش به عنوان راهکار عقب‌ماندگی نشان از تعهد او به دو آرمان عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی دارد (رائین، بی‌تا: ۱۷۶). اثر او «تاریخ‌بیداری ایرانیان» به دلیل ثبت روزشمار وقایع، گنجاندن اسناد اولیه شامل نامه‌ها، تلگراف‌ها، فرمان‌ها، فتواها، اعلامیه‌ها و حضور فعال نویسنده در حوادث یکی از معتبرترین منابع دست‌اول مشروطه محسوب می‌شود (کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۴۵۲-۴۵۸). ناظم‌الاسلام در مقدمه اثر خود تصریح می‌کند که سعی داشته «واقع را کما هو حقه» بیان کند و هیچ چیز را نپوشاند (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۱۸). این رویکرد به ویژه برای تحلیل زمان‌مند رویدادها و واکنش‌های آنی، ارزشمند است (فوران، ۱۳۸۸: ۱۰۵-۱۱۰). با این حال مهدی ملک‌زاده با نقدی تند این اثر را فاقد ارزش تاریخی علمی می‌داند و معتقد است

ناظم‌الاسلام با رویکردی احساسی و جانب‌دارانه صرفاً به ثبت رویدادها پرداخته و تمرکز نامتناسب بر کرمان و غفلت از سایر مناطق، از اعتبار علمی آن کاسته است (ملک‌زاده، ۱۳۸۳: ۸-۹).

تمایز اصلی این اثر مستندسازی دقیق و گنجاندن اسناد دست‌اول است امری که سابقه در تاریخ‌نگاری ایران آن روزگار که نشان از تعهد ناظم‌الاسلام به رویکردی انتقادی و مستند دارد. او حتی مکالمات محرمانه را با ذکر منابع شفاهی و افراد ثقه نقل می‌کند (کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۴۵۲-۴۵۸). این ویژگی اثر را به منبعی ارزشمند برای تحلیل گفتمان مشروطه تبدیل می‌کند چرا که مستقیماً کلام و اندیشه کنشگران آن دوران را منعکس می‌سازد. روایت ناظم‌الاسلام به عنوان شاهد عینی و فعال در محافل مشروطه‌خواهان (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۱۶۲) لحنی زنده، عاطفی و انسانی دارد و حس حضور در صحنه وقایع را به خواننده منتقل می‌کند. این نزدیکی گاه سبب سوگیری در انتخاب و تفسیر رویدادها شده است؛ زیرا ناظم‌الاسلام به طور طبیعی به دنبال برجسته‌سازی نقش علما و آرمان‌های عدالت و قانون بوده است. ساختار کتاب عمدتاً زمانی است و امکان ردیابی دقیق تحولات مشروطه را فراهم می‌آورد (نجمی، بی‌تا: ۱۶). ناظم‌الاسلام با زبانی ساده و روان تصویری زنده از التهابات، امیدها و خیانت‌ها ارائه می‌دهد و با گنجاندن جزئیات شخصی و احساسات مردم بعدی انسانی به روایت خود می‌بخشد (باستانی پاریزی، ۱۳۵۰: ۱۷۶). هرچند از تحلیل‌های کلان خودداری می‌کند اما بینش او در انتخاب جزئیات و لحن روایت به وضوح نمود می‌یابد و او را به سوی تاریخ‌نگاری اجتماعی و فکری سوق می‌دهد. (کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۵۹۷). به دلیل جامعیت اسناد و نگاه درونی به وقایع «تاریخ بیداری ایرانیان» همواره منبع اصلی پژوهشگران مشروطه بوده است.

۲-۵. مفاهیم عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی در بستر تاریخ مشروطه از دید ناظم‌الاسلام کرمانی

ریشه‌های عمیق جنبش مشروطه را باید در نارضایتی فزاینده از فقدان عدالت جستجو کرد. ظلم بی‌پایان حکام محلی، شاهزادگان متنفذ و خوانین صاحب‌نفوذ در سراسر ایران، مردم را به ستوه آورده و وادار به پناه‌بردن به مراجع دینی برای دادخواهی کرده بود. این موج تظلم‌خواهی در سال ۱۲۸۴ شمسی (۱۳۲۳ قمری) به اوج خود رسید تا جایی که مطالبه اصلی روحانیون و متحصنین در حرم حضرت عبدالعظیم چیزی جز تأسیس یک «عدالتخانه» نبود (دولت‌آبادی، ۱۳۷۱: ج ۲: ۴۰؛ کسروی، ۱۳۸۴: ۷۲؛ رشیدی، ۱۳۶۲: ۱۰۸). ناظم‌الاسلام در تحلیل خود، دو مفهوم بنیادین عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی را نه به صورت مجزا بلکه در پیوندی ارگانیک و تکامل‌تدریجی یکدیگر می‌بیند. از دیدگاه او، این روند از مطالبات اولیه برای ایجاد عدالتخانه آغاز شد و به تدریج به سمت تشکیل مجلس قانون‌گذاری و تدوین قانون اساسی حرکت کرد.

کد محوری: «عدالت به مثابه فریضه دینی»

در فرآیند تحلیل مضمون یکی از کدهای محوری استخراج‌شده از متن «عدالت به مثابه فریضه دینی» بود. ناظم‌الاسلام با نقل سخنان طباطبایی می‌نویسد: ما نوکر آن حضرت [امام زمان] می‌باشیم و از احدی ترس و واهمه نداریم و در راه عدالت کشته شویم... ما عدل و عدالتخانه می‌خواهیم... ما مجلسی می‌خواهیم که در آن مجلس شاه و گدا در حدود قانونی مساوی باشند» (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۳۸۱) این نقل قول نشان می‌دهد که عدالت در نگاه ناظم‌الاسلام از جنس یک تکلیف الهی است که فراتر از ملاحظات سیاسی قرار دارد. این دیدگاه با نگاه نائینی هم‌پوشانی دارد. در اندیشه محمدحسین نائینی، به‌ویژه در اثر بنیادینش «تنبیه‌الامه و تنزیه‌المله»، عدالت نه به‌عنوان یک مطالبه مردمی یا یک اصل سیاسی خودگردان بلکه در چارچوب نظارت شرعی فقهای تعریف می‌شود. نائینی استبداد را به‌عنوان «استعمار داخلی» می‌داند و مشروطه را راهکاری برای مقابله با آن می‌پندارد اما مشروعیت این راهکار را تنها زمانی می‌پذیرد که تحت نظارت مستمر «عقلای شرع» یعنی فقها قرار گیرد. او می‌نویسد: «مجلس شورای ملی... مگر آنکه تحت نظارت عقلای شرع باشد، نمی‌تواند ضامن عدالت باشد» (نائینی، ۱۳۲۷: ۱۴). برای نائینی عدالت بدون میانجی‌گری فقهی و تأیید شرعی ناقص و حتی خطرناک است. در واقع نائینی نظام مشروطه را نه به‌عنوان یک نظام خودمختار سیاسی بلکه به‌عنوان یک «بزار موقت»

برای جلوگیری از ظلم مطلقه می‌پذیرد که باید همواره زیر نظر فقها باشد. شیخ محمدحسین نائینی مشروعیتی شرعی و فقهی برای حکومت مشروطه ارائه می‌دهد و آن را نه به‌عنوان یک انتخاب سیاسی اختیاری بلکه به‌عنوان یک واجب دینی معرفی می‌کند. از دیدگاه او رابطه میان استبداد و مشروطه ذاتی و معکوس است؛ به‌گونه‌ای که حضور یکی غیبت دیگری را تضمین می‌کند. نائینی هسته استبداد را در «غصب حق حکومت» می‌داند و مشروطه را فرآیندی می‌شمارد که این حق را از دست غاصبان خارج کرده و در چارچوبی قانونی و محدود قرار می‌دهد. بر این اساس مشروطه تنها یک نظام سیاسی نیست بلکه یک اقدام اصلاحی شرعی برای بازگرداندن حق حکمرانی به جایگاه مشروع خود محسوب می‌شود. نائینی برای اثبات وجوب شرعی مشروطه، به سه استدلال کلیدی تکیه می‌کند. نخست او بر اصل «امر به معروف و نهی از منکر» استناد می‌کند و استقرار حکومت عادلانه (مشروطه) را بزرگترین معروف و مقابله با حکومت ظالمانه (استبداد) را بزرگترین نهی از منکر می‌داند. دوم با استناد به «نیابت فقیه جامع‌الشرایط» در عصر غیبت استقرار مشروطه را زمینه‌ساز اجرای این نیابت عمومی قلمداد می‌کند؛ چرا که فقها در شرایطی که مستقیماً حکومت نمی‌کنند موظفند از ظلم جلوگیری کرده و مقدمات حکومت عادلانه را فراهم آورند. سوم او تأکید می‌کند که شرع مقدس تحدید تصرفات عدوانی حاکمان را واجب شمرده است و نظام مشروطه با نهادهایی چون مجلس و قانون اساسی دقیقاً همین وظیفه شرعی را انجام می‌دهد. (نائینی، ۱۳۷۱: ۶۸)

کد محوری: «ظلم ساختاری و پاسخ عملی»

ناظم‌الاسلام کرمانی با جزئیات فراوان به بیان ظلم گسترده‌ای می‌پردازد که حکام ولایات و مقامات محلی در دوره قاجار بر مردم وارد می‌کردند. این مقامات با خودسری و بی‌پروا مردم را چپاول می‌کردند. مالیات‌های سنگین و غیرمنصفانه‌ای وضع می‌نمودند و امنیت جانی و مالی شهروندان را به‌طور کامل از بین می‌بردند. این وضعیت نه‌تنها زندگی روزمره مردم را دشوار می‌ساخت بلکه زمینه‌ساز نارضایتی عمومی و فروپاشی اعتماد به نظام حکومتی بود. در چنین فضایی، فساد سیستماتیک به‌ویژه شیوع گسترده رشوه در دستگاه‌های اداری و درباری دسترسی مردم به حقوق بنیادین خود را تقریباً غیرممکن ساخته بود. همزمان گران‌فروشی و اختکار کالاهای اساسی فشار شدیدی بر اقشار ضعیف و متوسط جامعه وارد می‌آورد و زندگی آنان را به بحرانی اقتصادی و اجتماعی تبدیل می‌کرد. در این شرایط عدالت دیگر صرفاً یک ایده فلسفی یا اخلاقی نبود بلکه نیازی فوری و عملی به‌عنوان پاسخی به ظلم ساختاری نظام حاکم مطرح می‌شد. (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۳۳۳) در مقابل ملکم‌خان رویکردی نهادگرایانه به مسئله عدالت داشت. وی بر لزوم تأسیس «عدالت‌خانه» تأکید می‌ورزید؛ نهادی مستقل از قدرت سلطنت که بتواند قانون را فارغ از اراده شخصی حاکم اجرا کند. این دیدگاه در تقابل آشکار با واقعیت نظام قاجاری بود جایی که عدالت و قانون به‌جای آنکه بر پایه‌های نهادینه و مستقل استوار باشند وابسته به میل و هوس شاه تلقی می‌شدند. ملکم‌خان برای جلوگیری از برخورد مستقیم با شخص شاه مسئولیت این بی‌عدالتی‌ها را بر دوش چاپلوسان و متملقان می‌انداخت. (قانون، شماره ۱۶: ۲)

۳-۵. قانون‌گرایی: ابزار تحقق عدالت و چارچوب حکمرانی نوین

کد محوری: «قانون است قانون است قانون»

در دوره مشروطه مفهوم «قانون» از یک ابزار صرف برای مقابله با ظلم و استبداد فراتر رفته و به مثابه چارچوبی نوین و اساسی برای حکمرانی و نظم‌بخشی جامعه تلقی شد. این تغییر رویکرد بر محدودیت قدرت مطلقه پادشاه تعریف صریح حقوق و تکالیف متقابل دولت و ملت و همچنین مشارکت فعال نخبگان و نمایندگان مردم در فرآیند قانون‌گذاری تأکید داشت. در این میان محمدحسین نائینی نقشی محوری ایفا کرد و با پیوند دادن مشروطه به آموزه‌های اسلامی دو رکن اساسی برای تشکیل یک حکومت اسلامی را مطرح ساخت: نخست تدوین قانون اساسی برای تفکیک حقوق و وظایف و دوم نظارت مستمر عقلا بر عملکرد حکومت. از دیدگاه او مجلس شورای ملی نهادی حیاتی و نظارتی بود که در کنار قانون اساسی اجرای صحیح و عادلانه قانون را تضمین می‌کرد و برای استقرار حکومتی مبتنی بر عدالت اسلامی، ضروری قلمداد می‌شد (نائینی، ۱۳۷۷: ۱۵-۱۴). همزمان با این رویکرد سایر متفکران نیز به ابعاد مختلف

قانون‌گذاری و ماهیت آن پرداختند. در میان چهره‌های فکری پیشروی دوره مشروطه، میرزا یوسف خان مستشارالدوله با تمرکز ویژه‌اش بر مفهوم «قانون»، جایگاهی متمایز دارد. برخلاف دیدگاهی که قانون را صرفاً ابزاری برای تحقق اراده حاکم می‌داند او قانون را ستون اصلی نظم اجتماعی تحقق عدالت و محرک پیشرفت جامعه می‌پندارد. این دیدگاه از تجربه او از اروپای قرن نوزدهم شکل گرفته است؛ جایی که قانون به گفته خودش، «بنیان و اصول نظم فرنگستان» محسوب می‌شد (مستشارالدوله، ۱۳۸۶: ۲۳). در مقابل او وضعیت ایران را نتیجه فقدان چنین نظام قانونی می‌داند؛ جامعه‌ای که در آن قانون نه حاصل تفکر جمعی و نه بخشی از ساختارهای نهادینه شده بلکه همواره تحت تأثیر تمایلات آنی و شخصی حاکمان بوده است. این تقابل میان قانونی که از مردم سرچشمه می‌گیرد و قانونی که در خدمت اراده فردی قرار دارد از نگاه مستشارالدوله ریشه اصلی عقب‌ماندگی تاریخی ایران است (مستشارالدوله، ۱۳۸۶: ۲۱). در این چارچوب ناظم‌الاسلام کرمانی با تلفیق هوشمندانه این سه جریان فکری رویکردی یکپارچه و منحصر به فرد ارائه می‌دهد. او همچون نائینی عدالت را فریضه‌ای دینی می‌داند اما آن را تنها در چارچوب شرع محدود نمی‌کند؛ بلکه آن را به‌عنوان یک مطالبه ملی نیز تلقی می‌نماید. همچون ملک‌خان، بر نهادهای مدرن به‌ویژه مجلس تأکید دارد، اما مشروعیت این نهادها را نه در کارایی صرف، بلکه در ارتباط آن‌ها با اراده ملی و ایمان دینی مردم می‌جوید. و همچون مستشارالدوله قانون‌گرایی را شرط لازم پیشرفت و حاکمیت ملی می‌داند اما آن را در گفتمانی تلفیقی میان شریعت و خرد جمعی جای می‌دهد. در این رویکرد مردم دیگر نه تابع ساکت، نه امتی تحت هدایت و نه صرفاً نیروی محرک ترقی بلکه سوژه‌های فعال تاریخ هستند که دین، قانون، عدالت و اراده ملی در دستان آنان به هم پیوسته و جهت‌دهنده «بیداری ایرانیان» می‌شوند. دیدگاه ناظم‌الاسلام کرمانی در «تاریخ بیداری ایرانیان» که قانون است قانون است (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۲۲۸) را راه نجات دولت و ملت و عامل دوام سلطنت و آبادانی مملکت می‌داند و فصول نه‌گانه پیشنهادی‌اش از عدالتخانه و تعدیل مالیات تا نظم قشون و تأسیس مدارس گواهی بر این رویکرد جامع بود، نشان می‌دهد که مطالبات قانون‌گرایانه فراتر از صرفاً ایجاد یک نهاد قضایی، به دنبال بنیان‌نهادن سیستمی پایدار برای پیشرفت، وحدت ملی و آبادانی کشور از طریق اعمال و اجرای قوانین مدون و همه‌جانبه بود.

کد محوری: «قانون و تمدن»

ناظم‌الاسلام کرمانی در «تاریخ بیداری ایرانیان»، تصویری روشنگر از مبانی فکری جنبش مشروطه در مراحل اولیه خود ترسیم می‌کند. گردهمایی مخفیانه در خانه بهبهانی، پیش از آغاز علنی و گسترده اعتراضات نشان‌دهنده شکل‌گیری هسته‌های اولیه آگاهی‌بخشی و تحلیل وضعیت کشور در میان نخبگان بود. سخنان بهبهانی به صراحت بی‌قانونی را ریشه تمامی بدبختی‌ها، ظلم و تعدی در جامعه معرفی می‌کند و اصلاح مملکت را تماماً منوط به اجرای قانون می‌داند. این استدلال، که حتی ملت‌های وحشی آفریقا نیز بر اساس قانونی رفتار می‌کنند (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۱۸۳) در تقابل با وضعیت ایران بیانگر احساس عقب‌ماندگی و ضرورت پذیرش اصول حکمرانی نوین در قیاس با جهان پیشرفته آن زمان است و بر این تأکید دارد که قانون نه تنها یک ضرورت عملی بلکه معیار سنجش تمدن و پیشرفت ملت‌هاست. در ادامه کرمانی به ماهیت دوگانه و جامع‌نگرانه قانون‌گرایی مورد نظر مشروطه‌خواهان اولیه اشاره دارد. از یک سو بر لزوم اجرای قانون اسلام تأکید می‌شود و با اشاره به اینکه بسیاری از قوانین مترقی غربی از ما دزدیده و بر ما فروشنده مشروعیتی داخلی برای پذیرش قانون‌گرایی نوین فراهم می‌آورد. از سوی دیگر، ضرورت تدوین قانونی که عقلا و دانشمندان بنویسند برای ساختار دولت مدرن مطرح می‌شود. (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۱۸۳) این ماهیت انتقالی و ترکیبی اندیشه مشروطه را آشکار می‌سازد که تلاش می‌کرد با تلفیق سنت‌های اسلامی و عقلانیت مدرن چارچوبی برای حکمرانی نوین ایجاد کند.

ناظم‌الاسلام کرمانی با نقدی صریح و ریشه‌ای به قدرت مطلق و بی‌پایان حکمرانان که آنان را با عبارت «مختار کل و فعال ما یریدون» توصیف می‌کند دو هدف بنیادین دولت را بقا و رفاه ملت می‌داند و تأکید می‌ورزد که دستیابی به این دو هدف تنها در سایه حاکمیت قانون ممکن است. این دیدگاه از درکی عمیق از ماهیت مشروعیت و ثبات سیاسی برخاسته است؛ چنان‌که او با استناد به

ضرب‌المثل تاریخی می‌گوید: «هیچ دولت پایدار نمانده مگر با قانون و ملک با کفر باقی می‌ماند و با ظلم باقی نمی‌ماند» (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۲۲۲). از دیدگاه وی بی‌عدالتی ناشی از بی‌قانونی ریشه اصلی سقوط حکومت‌هاست. چنین نگاهی قانون را از حیثه ابزاری خارج کرده و آن را شرط لازم برای بقای هر نظام سیاسی حتی غیراسلامی می‌پندارد. در این چارچوب ناظم‌الاسلام قانون را نه صرفاً وسیله‌ای برای تحقق عدالت بلکه ستون اصلی امنیت جامعه، رفاه همگانی و ثبات سیاسی معرفی می‌کند. این رویکرد گذاری اساسی از الگوی سنتی «حکمرانی اراده‌محور» که در آن تصمیمات بر اساس تمایلات فردی حاکم شکل می‌گیرد به سوی «حکمرانی قانون‌محور» را طلب می‌کند؛ نظامی که در آن، همه افراد از جمله حاکمان، پیش از قانون یکسان هستند.

کد محوری: «قانون، امنیت اقتصادی و حاکمیت ملی»

بخشی از روایت ناظم‌الاسلام کرمانی بر پیوند حیاتی میان قانون‌گرایی، امنیت اقتصادی و توسعه ملی در اندیشه مشروطه‌خواهان اولیه تأکید دارد. در جایی دیگر ناظم‌الاسلام کرمانی تحلیلی بی‌پرده و انتقادی از پیامدهای فقدان قانون‌گرایی در روابط خارجی و وضعیت حقوقی اتباع ایران در خارج از کشور ارائه می‌دهد. او به وضوح بیان می‌کند که هر دولتی که قانون معین و مدون ندارد به او همه‌طور رفتار می‌کنند و دیگری هم مانع نمی‌شود. این جمله ریشه مداخلات خارجی و نادیده گرفتن حاکمیت ملی ایران را در ضعف ساختار قانونی داخلی می‌داند. و با مثالی از بلغارستان که با وجود وسعت کمتر به دلیل داشتن قانون اجازه مداخله و تحقیر توسط کنسول‌های خارجی را نمی‌دهد به شدت بر این نقطه تأکید می‌کند. این مقایسه تلویحاً نشان می‌دهد که ضعف نظام حقوقی و اجرایی در ایران، کنسول‌ها و مأمورین خارجی را جسور کرده تا خود از مأمورین ایرانی سرمشق گرفته و به چاپیدن مردم بپردازند که این وضعیت نه تنها نقض حاکمیت ملی است بلکه توهینی آشکار به کرامت شهروندان محسوب می‌شود. ناظم‌الاسلام کرمانی سپس به وضعیت اسفبار اتباع ایرانی در خارج از کشور می‌پردازد که از تعدیات داخله می‌گریزند اما در خارجه به ظلم‌های بدتر از آن گرفتار می‌شوند. او با بیان این که برخی افراد بی‌آبرو و بی‌کار با عنوان فراش و کنسول به تاراج این آوارگان از وطن می‌پردازند پرده از فساد و سوءاستفاده‌های گسترده‌ای برمی‌دارد که هم در داخل هم در خارج از کشور رخ می‌دهد. نقد او از اخذ سالیانه پنج منات از هر فرد به عنوان پول تذکره که به جیب شخصی کنسول‌ها می‌رود نمونه‌ای بارز از این سوءاستفاده است. ناظم‌الاسلام کرمانی با تأکید بر اینکه این پول باید به خزانه دولت واریز شود و در مقابل به کارگزاران مواجب رسمی داده شود، راهکاری عملی برای مقابله با این فساد و «رسوایی‌ها» ارائه می‌دهد. (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۱۷۵)

ناظم‌الاسلام کرمانی به صورت صریح و روشن دو خواسته اصلی جنبش مشروطه را «اجزاء قانون اسلام» و «تنظیم اداره دولت» می‌داند و تأکید می‌کند که هر دوی این اهداف در چارچوب مفاهیم «جمهوریت» و «مشروطیت» قابل تحقق هستند. وی مشروطیت را صرفاً معادل سلطنت محدود نمی‌داند بلکه آن را یک اصل کلی حکمرانی مبتنی بر قانون می‌پندارد که می‌تواند در قالب‌های مختلفی از جمله جمهوری یا سلطنت مشروطه تجسم یابد. از این منظر جمهوری نه جایگزین مشروطیت بلکه «از افراد مشروطیت» است؛ یعنی یکی از شیوه‌های ممکن برای تحقق اصل کلی حاکمیت قانون. این تفکیک مفهومی هدف غایی هر دو نظام جمهوری و مشروطه را در یک نقطه مشترک متمرکز می‌کند: رفع ظلم و استبداد. (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۱۹۳)

ناظم‌الاسلام کرمانی، همچنین بیانیه‌ای صریح در نقد بی‌عملی مباحثات بیهوده و پرداختن به جزئیات بی‌اهمیت در برابر فوریت بحران ملی ارائه می‌کند و از سویی دیگر تأکیدی عمیق بر مفهوم آزادی و حریت به عنوان هدف غایی مشروطه دارد. نویسنده با استعاره‌ای قوی وضعیت جامعه را به عمارت آتش‌گرفته تشبیه می‌کند و بحث‌های نظری در مورد املائی کلمات یا جزئیات لفظی مشروطه را در برابر خطر سوزاننده حریق (فقدان قانون و استبداد) به سخره می‌گیرد. او با اشاره به اینکه قرآن (نماد شریعت و قانون الهی) نیز از دست مردم گرفته شده و شخصیت‌های مقاوم چون سید عبدالله به زودی از میان خواهند رفت، فوریت اقدام عملی را گوشزد می‌کند و بر این واقعیت تلخ تأکید دارد که وقتی که خودمان قانون و عدالت نداریم نمی‌توانیم از خارجی‌ها توقع عدالت داشته باشیم و این خود مایه سرشکستگی ملی است. در ادامه، ناظم‌الاسلام کرمانی با بینشی کلان، به هم‌گرایی مفاهیم مختلفی چون مشروطیت و مشروعیت دولت،

اجراء قانون اسلام، عدل و مساوات، و علم و تمدن اشاره می‌کند و همه این‌ها را به یک نتیجه واحد به نام حریت (آزادی) گره می‌زند. این پیوند، هسته اصلی ایدئولوژی مشروطه را آشکار می‌سازد که آزادی را نه فقط در معنای سیاسی و فردی، بلکه به عنوان پیش‌شرطی برای پیشرفت علمی، مدنی، اقتصادی و تحقق عدالت اجتماعی می‌دید. او با انتقاد شدید از وضعیت تحقیرآمیز و بندگی مردم («زن‌ها و اطفال و خواجه‌سرایان قاجاریه شما را عبد خود می‌دانند می‌خرند، می‌فروشند، می‌کشند و می‌بخشند») به کرامت انسانی و حق طبیعی انسان بر آزادی اشاره می‌کند و به مردم فرا می‌خواند تا برای این آزادی بکوشند و حتی جان بدهند. این فراخوان به مبارزه که حتی با این امید همراه است که اگر امروز ثمر ندهد در آینده برای اولاد و اخلاف نتیجه خواهد داد اوج احساس مسئولیت تاریخی و آرمان‌گرایی مشروطه‌خواهان را نشان می‌دهد که آزادی و حاکمیت قانون را ارزشی فراتر از منافع فردی و نسل حاضر می‌دانستند. (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۲۱۴)

در چشم‌انداز فکری ناظم‌الاسلام کرمانی مجلس شورای ملی به عنوان محوری‌ترین رکن تحقق قانون‌گرایی و نهادینه‌سازی حاکمیت قانون، جایگاهی هم‌تراز با اهمیت قانون اساسی دارد. وی مجلس را نه صرفاً یک نهاد مشورتی، بلکه مرجع اصلی وضع قوانین جدید می‌داند که اراده و خواست ملت را بازتاب می‌دهد و همچنین بر حسن اجرای این قوانین نظارت می‌کند. ناظم‌الاسلام با توصیف دقیق چگونگی تشکیل مجلس، روند انتخاب نمایندگان و شور و هیجان جلسات آن، مجلس را تجسد حقیقی حاکمیت ملی و مشارکت شهروندان در اداره امور کشور معرفی می‌کند (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۳: ۴۸۳). از نگاه وی این نهاد تنها نهادی برای تصویب قوانین نبود بلکه پناهگاه و حافظ حقوق مردم در برابر هرگونه تعدی و نقض قانون از سوی دولت و دربار به شمار می‌رفت و روایت‌های او از تلاش نمایندگان برای دفاع از منافع ملت، نقش حیاتی مجلس را به عنوان مدافع اصلی قانون و عدالت برجسته می‌سازد. ادوارد براون نیز در مشاهدات و تحلیل‌های خود از ایران آن زمان به این نقش حیاتی مجلس در نمایندگی مردم و مقاومت در برابر استبداد، صحنه می‌گذارد و اهمیت آن را در چشم‌انداز سیاسی ایران آن دوره تأیید می‌کند (براون، ۱۳۸۰: ۱۹۰-۱۹۵). در همین راستا سخنان سید جمال‌الدین واعظ، از رهبران مشروطه مبنی بر اینکه «مقصود همه ما... فقط اینست که شاه مجلس شورا بدهد» و آمادگی او برای فدا کردن جان خود در این راه، اوج تعهد و آرمان‌خواهی نهضت را به سمت تأسیس یک مجلس قانون‌گذار نشان می‌دهد. این صراحت در بیان مطالبه مجلس شورا که به معنای محدود کردن قدرت مطلقه پادشاه و تأسیس نهادی برای قانون‌گذاری بود در مقابل رویکرد سید عبدالله بهبهانی که اصرار داشت فعلاً به لفظ عدالتخانه به عنوان یک نهاد قضایی اکتفا شود بیانگر وجود طیف‌های فکری متفاوت در میان رهبران مشروطه است. (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۳۱۲)

ناظم‌الاسلام کرمانی در «تاریخ بیداری ایرانیان»، محمدعلی‌شاه را نه صرفاً یک پادشاه بلکه نماد و تجسم اصلی نقض قانون و خیانت به اصول مشروطه معرفی می‌کند. او با دقت مراحل تبدیل شاه از یک موافق ظاهری مشروطه به دشمن سرسخت آن را روایت می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه محمدعلی‌شاه از همان ابتدای به سلطنت رسیدن، عزم خود را برای بازگرداندن استبداد و لغو قانون اساسی جزم کرده بود (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۲۳۳) ناظم‌الاسلام اقدامات شاه را نه خطای یک فرد، بلکه خیانتی بزرگ به ملت و کشور می‌داند که تمام زحمات و فداکاری‌های مردم را برای برقراری عدالت و قانون، نادیده می‌گرفت. در روایت او محمدعلی‌شاه در هر فرصت برای تضعیف مجلس و الغای مشروطه تلاش ورزید که این خود از دید ناظم‌الاسلام بزرگترین گناه و موجب سلب مشروعیت او بود. این تحلیل با آنچه احمد کسروی در تاریخ مشروطه ایران ارائه می‌دهد کاملاً همسو است جایی که او نیز محمدعلی‌شاه را به دلیل خصومت آشکار با مشروطه و تلاش برای براندازی آن به شدت تقبیح می‌کند (کسروی، ۱۳۸۰: ۲۸۵-۲۸۰)

در روایت ناظم‌الاسلام کرمانی اوج نقض قانون و خیانت به ملت با واقعه دردناک بمباران مجلس شورای ملی در ۲۳ جمادی‌الاول ۱۳۲۶ قمری به فرمان محمدعلی‌شاه به وقوع می‌پیوندد. از دید ناظم‌الاسلام این اقدام نه تنها به معنای تعطیلی نمادین و فیزیکی نهاد قانون‌گذاری ملت بود بلکه نمایانگر الغای رسمی قانون اساسی و بازگشت کامل استبداد مطلقه به کشور بود. این واقعه که در تاریخ مشروطه به استبداد صغیر شهرت یافت نقطه عطفی در تقابل میان اراده ملت برای قانون‌گرایی و تمایلات خودکامانه دربار محسوب

می‌شود. پیامدهای این بمباران از جمله اعدام آزادی‌خواهان برجسته‌ای چون ملک‌المتکلمین و میرزا جهانگیرخان صوراسرافیل از تأثیرگذارترین روزنامه‌نگاران عصر مشروطه، نمادی از خفقان سیاسی و سرکوب شدید آزادی بیان و اندیشه بود که پس از این واقعه بر جامعه حاکم شد. ناظم‌الاسلام به تفصیل به رویارویی یک‌ساله محمدعلی شاه با ملت خود پس از بمباران مجلس اشاره می‌کند. این دوره با «قتل نفوس و نهب اموال» همراه بود که شاه بدون هیچ تردیدی به آن دست می‌زد و نشان‌دهنده اوج استبداد و نادیده گرفتن حقوق ملت بود. این بخش از روایت تصویری از مقاومت مردمی در برابر خودکامگی شاه ارائه می‌دهد که در نهایت به پیروزی قوای مشروطه‌خواه و فتح تهران منجر شد. فرار محمدعلی شاه به سفارت روسیه در روز جمعه ۲۷ جمادی‌الثانی ۱۳۲۷ قمری به عنوان پایان این دوره پرآشوب و بازگشت موقت حاکمیت مشروطه نقطه عطف دیگری در تاریخ بیداری ایرانیان است. ناظم‌الاسلام با تأمل بر سرنوشت محمدعلی شاه به شدت او را مورد نکوهش قرار می‌دهد. او اشاره می‌کند که محمدعلی شاه در ابتدای سلطنتش از نیکنامی زائد الوصفی برخوردار بود اما اعمالش بحدی او را مفتضح و رسوا نمود که دوستانش هم به بدبختی او تصدیق داشتند. (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۲۰۰)

۶. نتیجه گیری

ناظم‌الاسلام کرمانی در بافت فکری عصر مشروطه به‌مثابه یک نظریه‌پرداز سیاسی آگاه و پیشرو ظهور می‌کند که آرمان‌های عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی را در گفتمانی یکپارچه و پویا بازتعریف می‌کند. او عدالت را نه صرفاً به‌عنوان یک امر دینی یا اخلاقی بلکه به‌مثابه شرطی ضروری برای بقای هر نظام سیاسی حتی غیراسلامی می‌داند و قانون را ستون اصلی تحقق آن عدالت، امنیت جامعه و رفاه همگانی می‌پندارد. در این چارچوب قانون تنها ابزاری برای محدود کردن استبداد نیست بلکه بنیانی برای ساختن نظامی پایدار، مشروع و مبتنی بر مشارکت ملی است. ویژگی برجسته اندیشه ناظم‌الاسلام، تلفیق منابع دینی و خواسته‌های مدرنیته است؛ جایی که «اجزاء قانون اسلام» و «تنظیم اداره دولت» به‌عنوان دو محور هم‌سوی جنبش مشروطه در نظر گرفته می‌شوند. او با تصریح اینکه «جمهوریت از افراد مشروطیت است»، نشان می‌دهد که هدف نهایی مشروطه‌خواهی، شکل خاصی از حکومت نیست بلکه اصل حاکمیت قانون و رفع ظلم است اصلی که می‌تواند در قالب‌های مختلف سیاسی تحقق یابد. این دیدگاه گفتمان او را از جدل‌های سطحی سلطنت در مقابل جمهوری فراتر برده و آن را در سطحی اصولی و فلسفی قرار می‌دهد. ناظم‌الاسلام با تأکید بر نقش فعال مردم به‌عنوان سوره‌های تاریخ و حافظان قانون رویکردی ارائه می‌دهد که در آن دین، عدالت، قانون و اراده ملی در کنار یکدیگر مسیر بیداری ایرانیان را هموار می‌سازند.

تفاوت با ناظم‌الاسلام	قانون	عدالت	متفکر
ناظم‌الاسلام تأکید بر مطالبه مردمی دارد، نه نظارت فقها	قانون اساسی + نظارت عقلا	در چارچوب ولایت فقیه و نظارت شرعی	نائینی
ناظم‌الاسلام عدالت را پاسخ به ظلم ساختاری می‌داند	عدالت‌خانه به‌عنوان نهاد قضایی	عدالت به‌عنوان نهاد مستقل از شاه	ملکم‌خان
ناظم‌الاسلام تلفیق دین و عقل را می‌پذیرد	قانون باید بومی‌سازی شود	عدالت مبتنی بر عقل	مستشارالدوله

جدول شماره ۱- مقایسه ناظم‌الاسلام کرمانی با متفکران هم‌عصر خود

مقوله اصلی	زیرمضامین	کدهای اولیه
عدالت‌خواهی	فریضه دینی	«ما نوکر آن حضرت می‌باشیم»
	مطالبه مردمی	«عدالتخانه می‌خواهیم»
	پاسخ به ظلم	«ظلم حکام ولایات»
قانون‌گرایی	بنیان حکمرانی	«قانون است قانون است قانون»
	معیار تمدن	«ملت‌های وحشی هم قانون دارند»
	حاکمیت ملی	«...هر دولتی که قانون ندارد»

جدول شماره ۲: کدهای مضمونی استخراج‌شده

۷. مشارکت نویسندگان

نویسنده به تنهایی مراحل پژوهش و نگارش مقاله را انجام داده است.

۸. ملاحظات اخلاقی

در این پژوهش، کلیه موازین اخلاقی شامل رضایت آگاهانه شرکت‌کنندگان، اطمینان از محرمانه بودن اطلاعات افراد و ورود یا خروج داوطلبانه مشارکت‌کنندگان رعایت شده است. همچنین ملاحظات اخلاقی مطابق با اصول اخلاق در پژوهش مدنظر قرار گرفته است.

۹. سپاسگزاری و حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

۱۰. تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌دارد که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافی وجود ندارد.

۱۱. منابع

- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۷۷). ایران بین دو انقلاب. ترجمه احمد گل‌محمدی و محمدابراهیم فتاحی. تهران: نشر نی.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۸۵). اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار. تهران: خوارزمی.
- آرین‌پور، یحیی. (۱۳۷۲). از صبا تا نیما. ج ۴. تهران: زوار.
- باستانی‌پاریزی، محمد ابراهیم. (۱۳۵۰). نامه ای از پاریس. مجله سخن. شماره ۲۴۰.
- براون، ادوارد. (۱۳۸۰). انقلاب ایران. ترجمه سیروس سعدوندیان. تهران: کویر.
- ثقه الاسلام تبریزی، علی بن موسی. (۱۳۵۵). مجموعه آثار قلمی ثقه الاسلام شهید تبریزی. تهران: انجمن آثار ملی.
- چرچیل، جورج پ. (۱۳۶۹). فرهنگ رجال قاجار. ترجمه غلامحسین میرزا صالح. تهران: نشر زرین.
- حائری، عبدالهادی. (۱۳۶۱). تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق. تهران: امیرکبیر.
- دولت‌آبادی، یحیی. (۱۳۷۱). حیات یحیی. تهران: عطار.
- رئین، اسماعیل. (بی‌تا). انجمن‌های سری در انقلاب مشروطه. تهران: جاویدان.
- رشدیه، شمس‌الدین. (۱۳۶۲). سوانح عمر. تهران: نشر تاریخ ایران.
- سپهر، عبدالحسین. (۱۳۸۶). مرآت الوقایع مظفری. ج ۲، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

- عین السلطنه، قهرمان میرزا (۱۳۷۷) روزنامه خاطرات. به کوشش مسعود سالور، ایرج افشار. تهران: اساطیر.
- کسروی، احمد. (۱۳۸۰). تاریخ مشروطه ایران. (چاپ نهم). تهران: امیرکبیر.
- ملک‌زاده، مهدی. (۱۳۸۳). تاریخ انقلاب مشروطیت ایران. (چاپ چهارم). تهران: انتشارات علمی.
- مستشارالدوله، میرزا یوسف‌خان (۱۳۸۶). یک کلمه، به اهتمام دولت علیرضا شاهی، تهران: انتشارات بال.
- ناظم الاسلام کرمانی، محمد بن علی. (۱۳۸۴) تاریخ بیداری ایرانیان. ج ۱. تهران: امیر کبیر.
- ناظم‌الدوله، میرزا ملکم خان. (۱۳۵۵). روزنامه قانون، به کوشش هما ناطق، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- نائینی، محمدحسین. (۱۳۲۷). تنبیه الأُمَّة و تنزیه الملة. تهران:
- نجمی، شمس‌الدین. (بی‌تا). گاهشمار تاریخ کرمان. ج ۱. کرمان: انتشارات مرکز کرمان شناسی.
- نوایی، عبدالحسین. (۱۳۷۸). قرائت تاریخی به زبان فارسی. تهران: سمت.
- هوشنگ اتحاد (۱۳۸۰) پژوهشگران معاصر ایران. ج ۴. تهران: فرهنگ معاصر

آماده انتشار